

זיוה שמיר

בעקבי האב

עגנון - תלמידו הנסתר של ביאליק

ס פ ר א

בית הוצאה לאור

איגוד כללי של סופרים בישראל

עיון ומחקר

הפרק התשיעי

הנבואה על עתיד העם בברלין ובירושלים

לפי הנובלה עד הנה שנכתבה בהשראת ביאליק

א. יצירה אוטוביוגרפית למחצה

הנובלה הנרחבת עד הנה, המגיעה בהקפה לכדי רומן קצה, נכתבה בשנותיה הראשונות של המדינה במקביל לפרקי הרומן הלא-גמור שירה, שהלכו והתפרסמו אז בלוח הארץ. היא ראתה אור בשנת 1951 בכרך השביעי של כל סיפורי עגנון (כרך זה, הכולל עוד תשעה סיפורים קצרים, נושא את הכותרת עד הנה כשם היצירה הגדולה שהוצבה בפתחו). ניכר שעגנון ניסה ללכת כאן בעקבות הרומן קֶעב מאת קנוט המסון, מן הרומנים החשובים והפופולריים של ראשית המאה העשרים, שבו סופר צעיר ומיוסר, בן דמותו של המחבר, מסתובב ברחובותיה של עיר גדולה ומנופרת, שרוי ברעב בלתי פוסק ללחם, להכרה ולפרסום. קנוט המסון ביסס את ספרו על יסודות אוטוביוגרפיים ממשיים, וקרבתו לגיבורו ניכרת היטב ומקנה לספר קֶעב אמינות ומהימנות.

גם במהלך חיבורה של הנובלה שלפנינו, הכתובה בגוף ראשון יחיד, דלה עגנון שלל פרטים מעֶבְרוֹ, מן החיים הממשיים שחווה בשנות מלחמת העולם הראשונה, עד כי ניתן לראות בה כעין אוטוביוגרפיה בזעיר אנפין על שנותיו הראשונות של עגנון בברלין, לאחר שעלה ארצה וירד ממנה לגרמניה. לפעמים נטל כאן עגנון פרטים מחייו שלו והצמיד אותם לגיבוריו הספרותיים הבדויים, לפעמים נטל פרטים מחייהם הפרטיים של מקורביו והצמיד אותם לעצמו, אך בדרך-כלל דמותו של האני-המספר מייצגת, בשינויים שהתחייבו מן העיבוד האמנותי, את דמותו החוץ-ספרותית של עגנון גופא. עם זאת, יש לסייג קביעה זו ולהבהיר שמדובר בסיפור שחֶצִיֹּו רְאִלִיסְטִי, על גבול

פרק 9 הנובלה עד הנה בעקבות נבואות ביאליק

הדוקומטרי, וחציו רווי בהגות לאומית ואוניברסלית בעלת אופי סמלי. לפיכך, הדמויות הממשיות ה"מכפכות" בו מעורבות ומבוללות עם דמויות שטיבן ארכיטיפלי ואלה אינן מבוססות בהכרח על מודל כלשהו מן מציאות החוץ-ספרותית.

האני-המספה, המציג את עצמו בפתח הספר כאחד מ"יורדי ארץ-ישראל" (עמ' 1), מגולל יריעה גאוגרפית רחבה למדיי שעליה משובצות בנבואות שבורות ומקוטעות של אירועי השנים הראשונות שעשה המחבר בברלין ובסביבותיה בעשור השני של המאה העשרים, לפני מלחמת העולם הראשונה ולאחריה. ייתכן שעגנון עזב את הארץ ב-1912 לאחר שעשה בה כשלוש-ארבע שנים, מפחד הגיוס לצבא. באותן שנים, שהיו שנותיה האחרונות של האימפריה העות'מאנית המתפוררת, גויסו רבים מצעירי "היישוב" לצבא התורכי, ועל עגנון הילכה תמיד אימת הגיוס לצבא.¹ ואולם כשנתיים לאחר שעזב את הארץ וניסה להתבסס בגרמניה, יצאה גרמניה, וביחד איתה "מדינות הציר" (אוסטרו-הונגריה, תורכיה ובלגריה), למלחמה עקובה מדם נגד "בעלות הברית" (צרפת, אנגליה, רוסיה, איטליה וארצות-הברית). אל תוך מלחמה זו, שפונתה אז "המלחמה הגדולה", נקלע עגנון הצעיר שעבר אז - כמו גיבורו בנובלה שלפנינו - מחדר שכור אחד למשנהו וסבל מאי-הוודאות והמחסור של ימי מלחמה. כנתין של הממלכה האוסטרו-הונגרית שוב היה צפוי להיקרא לצבא, והוא שנמלט ב-1908 מן הגיוס לצבא הקייזר בעת שעלה ארצה, נוכח כי נפל מן הפחת אל הפח. החרטה על שבחר לעזוב את הארץ ו"לרדת" לגרמניה מתבטאת פעמים אחדות לאורך הנובלה עד הנה, במישרין ובעקיפין. במאמר מוסגר נזכיר כי האימה מפני הגיוס לצבא היא אחת הסיבות שבגללן הירשל הורביץ, גיבור הרומן העגנוני סיפור פשוט (1936), משתגע או מעמיד פני משוגע. והרי גם כשעיצב עגנון את דמותו של הירשל בחר לשלב בה יסודות אוטוביוגרפיים לא מעטים (כגון הרקע הגליצאי, ההתפקדות, החשש מפני השירות הצבאי, הנישואים עם אישה עשירה והמשיכה הסימולטנית לציונות, מזה, ולאֶרְחַח החיים המערבי, מזה). כפי שנראה להלן, הרומן עד הנה הוא כתב קטרוג מצמרר נגד

המלחמות ונגד המנהיגים החורצים את גורלם של צעירים הנשלחים למערכה שבה רבים ימצאו את מותם. ניכר שעגנון הזדהה בעניין זה עם גיבורו יצחק מיטל, מן ה-Ostjuden שהגיעו לגרמניה מעיירה קטנה במזרח אירופה, ולא עם אשתו, יהודייה ילידת גרמניה, המתנהגת כגרמנייה לכל דבר. זה מדבר על המלחמה במרירות סרקסטית, וזו לכה מתרחב מגאווה למראה בנה החייל המתנדב לצאת למלחמה "למען המולדת". בעוד שהבעל מייצג את מושג ה-Hebraismus שטבע פרידריך ניטשה, אשתו מייצגת את ה-Hellenismus, המייצג אצל ניטשה את "גזע האדונים" הארי [Aryan]. מן הראוי להבהיר בהקשר זה שעגנון ראה בתורת פרידריך ניטשה שורש פורה ראש ולענה, שהולידה - לאחר שעברה תהליכים של וולגריזציה וסיאוב - את הרעיון הנואל בדבר היות הגרמנים בני "גזע עליון" ויורשיהם של בני יוון ורומי (עמ' צ"ט).

הדובר, שהוא כאמור בן-דמותו של עגנון, פחות או יותר, מספר שרעהו יצחק מיטל נתוודע בשיטוטיו בלייפציג לאחדים מן הסוחרים שנתנו בו עיניהם לטובה בזכות קומתו הזקופה ואמרותיו השנונות, עד ש"נתוודע לבת עשירים ונישאה לו. הכניסה לו נדוניא גדולה ופיטרה אותו מלהתייגע על פרנסתו. התחיל כונס ספרים, וכתב מחקרים ביבליוגרפיים" (עמ' י"ז). יצחק מיטל הוא אדם מבוגר בהרבה מן המספר, אב לחייל המתנדב לצאת למלחמה, אך גם דמותו משקפת יותר משמינית של דמותו של עגנון בתקופה שבה נתוודע לאסתר מרקס, בתו של בנקאי עשיר, והתחיל - בתמיכת חמיו ובסיוע קצבה שקיבל מזלמן שוקן - לחיות ברווחה כלשהי ולהקדיש את רוב זמנו ומרצו לחיבור סיפורים וספרים. טרנספוזיציות כאלה, ה"שותלות" כאמור פרטים ממשיים מחיי עגנון בדמויות בדיוניות, מצויות כאמור בנובלה שלפנינו (ובמרחביה של יצירת עגנון) על כל צעד ושעל.

בביקורו של האני-המספר בביתו של מיטל, אומר לו המלומד הקשיש ממנו "שב יקירי שב. ודאי כבר בלשת את כל בתי מסחר הספרים שבליפסיה ולא הנחת לעכברים מה יאכלו" (עמ' יח), ודבריו אלה משקפים כמובן את עיסוקו של עגנון באותה עת: שיטוט בין

פרק 9 הנובלה עד הנה בעקבות נבואות ביאליק

סוחרי העתיקות ורכישת ספרי יודאיקה נדירים בשליחותו של זלמן שוקן (בהמשכה של הנובלה מסופר על פגישתו של המספר, שיצאו לו מוניטין כמבין גדול בספרים, עם מוכר העתיקות אלטר ליפא; עמ' ק"ס). ובכלל, בדמותו של יצחק מיטל יצק עגנון פרטי מציאות לא מעטים משל עצמו, לרבות הכינוי "נוות ביתי" (עמ' כ"ב) שאותו מעניק מיטל לאשתו, כינוי שגם עגנון העניק לאשתו אסתר. מיטל משמש בתפקיד יועץ לסוחרי היריד בלייפציג, והמספר הצעיר, בן דמותו של עגנון, משמש בתפקיד יועץ בענייני מלכודים לשחקנית היפהפייה בריגיטה (לימים, הגברת שימרמן), בזמן שזו עלתה עדיין על הבמה והייתה חביבת הקהל. שניהם עוסקים ביעוץ ובתיווך, וייתכן שזה פשר השם שהעניק עגנון לגיבורו (mitte בגרמנית פירושו "אמצע", שם היא לאדם העומד בתווך, בין שני הצדדים הנמלכים בו בעת המיקוח והממכר).

הנובלה עד הנה מלאה וגדושה בחלומות, וגם העניין הרב בחלומות הערטילאיים (המולידים לא אחת מציאות ממשית וקונקרטיית) קשור קשר אמיץ לעניין החוץ-ספרותי שהיה לעגנון בפסיכואנליזה, עקב טיפול שעברה אשתו אצל הפסיכיאטר ד"ר מקס אייטינגון תלמידו של זיגמונד פרויד ויושב-ראש האיגוד הפסיכואנליטי הבינ-לאומי עד ל"ליל הבדולח". הנובלה נפתחת בחלומה של הגברת טרוצמילה בעלת הפנסיון שבו מתארח המספר, גיבור הנובלה עד כאן. בחלומה היא מנבאת את שובו של בנה האובד בסיועו של הדייר שלה, הלא הוא האני-המספר העומד לעזוב את חדרו בפנסיון, שהיה חדרו של הבן לפני שהתגייס לצבא. בהמשכה של הנובלה נזכרים חלומות אחדים, בהם חלומו של המספר עצמו, הרצוף רמזים מקדמים מבשרי רעה (premonitions) בדבר כניסתו לבתים הנועלים אותו בחדריהם מבלי שיוכל להיחלץ מתוכם (עמ' נ"ד), וכן חלומו על עורב העומד על ראש האילן ומזכיר לו את נהר הירדן שממיו טהורים ממי נהרות גרמניה וממי חדר-הרחצה המלא בגורי הכלבים, המזומן לו בחדר ששכר בגרמניה (עמ' קכ"ט). מן החלומות צומחות האינטואיציה והתחושה הנבואית בדבר הצורך לעזוב את גרמניה ולשוב לארץ-ישראל.

סיפור חלומה של בעלת הפנסיון, האם האומללה שבנה נעלם בסערת המלחמה, מתממש לכאורה "ככתבו וכלשונו" עם שובו של הבן ובזרועותיו מזוודותיו של האני-המספר החוזר מְשוּט במרחקים אל הפנסיון. הבן, פְּגוּע המוח ("הגולם") שאושפז בסנטוריום שהקימו בני הזוג שימרמן לפצועי המלחמה, מתעקש להביא את המזוודות כמו ידיו, מבלי דעת שהחפצים יחזירו אותו הביתה. הילד שב הביתה, אך אין צריך לומר שלא לילד הזה התפללה אִמו בעיניים פְּלוּת. למרבה האירוניה המרה, הסופר הצעיר שלפי החלום אמור היה להשיב את הבן האובד לביתו, מושלך עתה מחדרו שבמלון, שהיה חדרו כל עוד הבן החייל היה במלחמה, בחזקת "נעדר".

גם מאחורי סיפור הסנטוריום שהקימו בני הזוג שימרמן מסתתרת עמדתו הסרקסטית של המחבר המובלע, שמחשב את ידידתו אך גם מלגלג על אורח חייה הנוצץ ועל מעמדה כפילנתרופית המסייעת לחיילים פצועים: בעלה העשיר של השחקנית בדימוס הוא סוחר העושה הון אגדי מן המלחמות, ואילו אשתו היפהפייה, ששם משפחתה החדש מעיד על הופעתה הנוצצת ("ה-schimmer" בגרמנית פירושו 'נוצץ' או 'מנצנץ'), משתמשת במקצת הכספים שגורף בעלה לכיסו כדי להעסיק את עצמה בפעילות הומניטרית למען אותם חיילים שנפגעו מעסקי הסרסרות והספרות של בעלה העוסק בסחר נשק. נזכרת גם הצמחונות של האני-המספר, הסולד מכבד האווז שנותנת לו במתנה מלכה, קרובת משפחתו המתגוררת בכפר, ואף אורח החיים הצמחוני מִשְׁקָף כידוע את דרכו של עגנון גופא. נזכרים גם נדודיו של המספר מחדר שכור אחד למשנהו - בְּבֹאָה נאמנה לאירועי חייו של עגנון בתקופה המתוארת בעד הנה; וכמובן, בסוף הנובלה, נזכרים שִׁיבְתוֹ של האני-המספר לארץ-ישראל ובניית ביתו החדש ששניים מחדריו מוקדשים לספרים הרבים שהביא אתו מגרמניה. ניתן אפוא לראות בבירור שהנובלה עד הנה מבוססת על חומרים ממשיים מחיי עגנון, ואלה מקנים ליצירה ולשלל מראותיה את מהימנותם. ואף-על-פי-כן, יש בה כאמור גם פרטים לא מעטים הסוטים מן הביוגרפיה של מחברה: האני-המספר מעיד על עצמו שזוה

פרק 9 הנובלה עד הנה בעקבות נבואות ביאליק

לו ביקורו השני בגרמניה (לעגנון היה זה ביקורו הראשון בארץ זו), ובשובו לארץ-ישראל הוא שב אליה בגפו - בעודו רווק שכל רכושו עלי אדמות הוא צרור הספרים שקיבל מאלמנתו של הדוקטור לוי. עגנון, לעומת זאת, חזר אמנם לארץ בגפו, אך עשה כן כדי להכשיר את הקרקע לעליית אשתו ושני ילדיו הרכים שנשארו באותה עת בגרמניה. לכל אותן שנים רבות חשיבות שעברו על עגנון בין תקופת ברלין שלו לבין לעלייתו ארצה, שבהן התחתן והוליד שני פעוטות, אין כל ביטוי בנובלה שלפנינו. עגנון הסתפק כאן כמדומה באירועי השנים הראשונות שלו בגרמניה, ועל תקופת נישואיו שהיא גם תקופת ה"סטאז" שלו במחיצת ביאליק, הוא בחר לפסוח - לשכוח ולהשכיח.

ב. עולם חדש שכולו תחליפים עלובים

בפרק החמישי ראינו כי חזותו הֶרְאֵלִיסְטִית של הרומן *אורח נטה ללון* (1939) אינה אלא קליפה דקה שמתחתיה מסתתרים תהומות של הגות אין-סופית, גדושה ברעיונות ובתובנות מתחומי הפסיכולוגיה והסוציולוגיה, הפוליטיקה וההיסטוריוסופיה. גם הנובלה *עד הנה*, חרף זיקתה הברורה לאירועי חייו הקונקרטיים של עגנון, זו המעניקה לסיפור תחושה של אותנטיות ואמינות של סיפור ליטרלי ופשוט "מן החיים", עיקרה נעוץ בצדה האידיאלי-האידיאולוגי, המתאר את התמורות שהתרחשו בעולם בתקופת המלחמה הגדולה ביותר שידעה האנושות עד אז.

אחת התופעות המלמדות על טיבו של העולם החדש, שהלך ונכנה באותה עת על עיי מפלתו של העולם הישן, היא תופעת התחליפים הזולים. כפי שראינו, הרומן *אורח נטה ללון* מלא בתחליפים, המבקשים למלא את המחסור שיצרה המלחמה, וגם בנובלה *עד הנה* שנכתבה כתריסר שנים לאחר הרומן אך מתארת מציאות היסטורית מוקדמת יותר במקצת, רבים הם התחליפים המנסים ללא הצלחה לשחזר את תפארת העבר: הנוסעים בקרון הרכבת נאלצים להסתפק "בטבק ובחילופיו" (עמ' יב), הדוקטור מיטל, שבביתו מתארח המספה, מציע לו: "המתן עד שתבוא אשתי ותמצא תחליף לסעודתה של הגברת

שימרמן" (עמ' כב-כג). בעיר גרימה (Grimma), הדרומית ללייפציג, מציעים לו "מין משקה שלא היה לא קהווה ולא חילופי חילופיה" (עמ' כח; והשוו למסופר בעמ' עז), ואשתו של מיטל מגישה לו "כוס תה וגרגרי סחרין" (עמ' קמ), תחליפו של הסוכר שהוגש עם הקפה בימים טובים שקדמו למלחמה. בעיר לייפציג, אומר המספר, נתרבו הממציאים: "זה ממציא תחליף לאותיות הישנות וזה ממציא תחליף למזונות, וזה ממציא תחליף לידיים ולרגליים, והמלכות ממציאה תחליף לבני אדם" (עמ' יט).

את התחליפים הזולים שהולידה האנושות אחרי מלחמת העולם הראשונה תיאר ביאליק לראשונה בספרות העברית בסיפורו הכמו-דוקומנטרי "איש הסיפון" (הכלול בכתביו במדור "רשימות כלאחר יד"). סיפור זה, שרישומו ניפר זעיר פה זעיר שם במרחבי יצירתו של עגנון, מתאר תופעות של תחליפים - simulacra² - בכל תחומי החיים: המלח השוודי בעל השער הצהוב הקלוש והעיניים הכחולות המימיות הוא simulacrum של "האדם העליון", בן הגזע הארי, שוחר היופי והגבורה הפיזית. אפשר לראות בו גם פְּבּוּאָה מעוקמת ומסורסת של הוויקינג הנורדי, יורד הים העז והנעז שהטיל את חיתתו על אירופה כולה. עיסוקו בהברחת סחורות הוא חיקוי עלוב של עיסוקם של הוויקינגים בשוד ובביזה. השירה החובבנית שהוא כותב היא גלגול דגנרטיבי של השירה הקלסית והרומנטית, שנחשבה בעבר "נסרכת האמנויות". הריקוד הנערך על הסיפון הוא רְפּלִיקָה חיוורת של נשפי הריקודים שנערכו בדורות עברו בארמנות המלכים. המשפחה ההֶטְרוֹגֵנִית שהקים איש הסיפון עם אשתו היהודייה היא קריקטורה מעציבה של המשפחה היהודית ההומוגנית והמאוחדת שפְּנִיָה גילו זה לזה נאמנות וערכות הדדית. גם האני-המספר בסיפור זה, משורר וסוחר ספרים בן-דמותו של ביאליק, הנוסע באיניה מנמל יפו לנמל מרסיי, הוא פְּבּוּאָה מודרנית וחיוורת של הסוחר הכנעני הקדום, שהגיע מנמל צור למרסלע (היא מרסיי) וחלש על כל אגן הים התיכון. הרשימה "איש הסיפון" של ביאליק מראה שכתוצאה מהגירת ההמונים בעקבות מלחמת העולם הראשונה נדרו פליטים

פרק 9 הנובלה עד הנה בעקבות נבואות ביאליק

רבים מהכא להתם, נתערבבו כל הזהויות האֶתניות ועברו תהליכים של פיחות והסתאבות. תופעות שנולדו בטהרה נידרדרו מטה מטה אל שולי הקיום האנושי ונתגלגלו אחרי "המלחמה הגדולה" בתחליפים עלובים וחסרי ערך.

ובנובלה עד הנה, התחליף שממציאים המדינה והמדינאים לבני אדם מוליד כאן את דמותו של "הגולם": בנה של בעלת הפנסיון יצא אל המלחמה כבן אדם, וחזר ממנה גולם-איש. הוא אמנם לא מת, אך האנושיות ניטלה ממנו ועתה אין הוא אלא מכונה חסרת לב ומוח. את הסיפור הזה, המשולב במחצית הראשונה של הנובלה (ואין לו המשך של ממש במחציתה השנייה), פנה עגנון בעקבות ספר גרמני - *Der Golem* (1914) מאת גוסטב מיירינק - שנחל הצלחה מו"לית אדירה ונמכר ברבבות עותקים (עגנון מזכיר את ספרו של מיירינק בעמ' נט-ס של הנובלה שלפנינו). גרשום שלום, רעהו של עגנון, כתב על ספר פופולרי זה: "סיפור הגולם של מיירינק אפוף אווירת-רזים פלאית שיש בה יסודות מתפרצים של עמקות, ואפילו של גדלות, יחד עם כשרון נדיר לתעתועים מיסטיים ונטייה להדהים את הקורא המצוי. לפי פירושו של מיירינק, הגולם הוא מעין גלגול 'היהודי הנודד', המופיע ונראה מדי שלושם ושלוש שנים, ולא בכדי. מספר זה הוא כמספר שנותיו של ישו הנוצרי. במסגרת חלוננו של חדר ללא דלת בגיטו של פראג, גולם זה יש בו מן ההתגשמות של נשמת הגיטו הקולקטיבית, אם כי נותרו בו כל סימני ההפר של רוח רפאים; ויש בו מן ה'כפיל' של גיבור הסיפור, אמן הנאבק על גאולת נפשו ותוך כדי כך הוא מטהר וגואל את הגולם, שאינו אלא 'עצם' המשועבד והבלתי נגאל שלו עצמו".³

הגולם שבסיפורו של עגנון מובא לבית המחסה לפצועי מלחמה שיסדה בריגיטה שימרמן, ידידתו של האני-המספר, ובין כתליו הוא מוחזק כפצוע הקשה ביותר מבין כל החיילים החוסים בו. בעת ביקורו של המספר בבית זה מציעה בריגיטה שימרמן שאחד מאנשי הצוות יביא את מזוודותיו של ידידה, הריהו האני-המספר, אל הפנסיון הברלינאי שאליו הוא מתכוונן לחזור ואז לפתע פתאום מתעורר הגולם

מן התרדמת הממושכת שִׁפָּה עליו מוחו הרופס, וצועק: "אני, אני, אני". הוא אוהו במזוודות בְּחֻזָּה, מבלי להרפות מהן, ובזכות עקשנותו והתנהגותו האוטומטית רבת-העֶצְמָה הוא נשלח להביא את המִטְעֵן אל הפנסיון הברלינאי של הגברת טרוצמילר, ביחד עם איש צוות שמסוגל למצוא את הכתובת. כך החייל הפצוע חוזר מבלי דעת הביתה כבדרך-גַם לזרועותיה של משפחתו האוהבת (עמ' עא). לאִמְתו של דבר, כשהוא מתעקש לִבְצֵע את תפקידו ונושא את המזוודות אל הפנסיון אין הוא ממלא אלא תפקיד אינסטרומנטלי בלבד, שהרי כל כישוריו האנושיים אבדו לו במלחמה (למעשה, אין הוא אלא "מלגזה" - forklift - מין מנוף מכני מתנייע המשמש להעמסת מטענים, להובלתם ולפריקתם). מרגע הגעתו אל בני משפחתו, בעלי הפנסיון, אין לו כל תפקיד: הוא יֵשֶׁן במיטתו, או יושב חבוק בחיק אִמו האוהבת, שהדאגה העמוקה לעתידה ולעתיד בנה אינה מרפה ממנה. כל אירועי עברו וסימני זהותו נמחקו מִלְבּוֹ כְּלִיל, שהרי בעת מלחמה, המדינה והמדינאים ממציאים כאמור תחליפים לבני אדם (וראו תיאורו של החייל המתנהג כמו אוטומט ברומן סיפור פשוט, עמ' רמא-רמב).

כאשר הנס טרוצמילר ("הגולם") עוזב את בית המחסה לפצועי מלחמה מיסודה של בריגיטה שימרמן, החיילים שרים אחריו את שיר הילדים הפופולרי "הֵנְסְכֵן הקטן" ("Hänschen klein ging allein") - שיר שממנו נולד שיר-הילדים העברי "יונתן הקטן"; וראו עמ' ס"ה). בשיר עממי זה הנס נוטל את כובעו ואת מקלו ויוצא את ביתו. שבע שנים הוא סובב ברחבי העולם, ובשובו הביתה - לאחר שמראהו השתנה ללא הֶכֶר - רק אִמו הבוכייה מזהה אותו ונופלת על צווארו. בשיר הגרמני הנס חוזר לביתו שחום וצרום מן השמש, וכך גם בסיפורו של עגנון: החייל החוזר מן הקרב לאחר שהשתנה מראהו, כולו חום כצבע האדמה (עמ' עב, פג). המלחמה, נרמז כאן ברמז שעוביו כקורת בית-הבד, משנה את האדם תכלית שינוי עד שאפילו מקורביו בקושי מסוגלים להכירו. סיפורו של החייל שהפך לגולם, הנעצר כאמור באמצע עד הנה

פרק 9 הנובלה עד הנה בעקבות נבואות ביאליק

שֶׁפֶן תפקידו הסתיים והוא בבחינת כלי אין חפץ בו, משרת את אחד הרעיונות החשובים המברחים את הנובלה ככריח, מתחילתה ועד סופה: חילוף התפקידים שבין החי לבין הדומם. המאה העשרים העניקה תכונות אנוש לדומם (לרובוטים למיניהם), ובה בעת הפכה את האנושי לאינסטרומנט, לחפץ משולל תכונות אנוש. מגמות הפרסוניפיקציה של הדומם והדיהומניזציה של האדם גרמו לאנושות נזק בל-ישוער, ותקופת מלחמת העולם והמהפכה הרוסית היו הביטוי הראשון שלו.⁴

הדיהומניזציה והניכור ניפרים כאן בראש וראשונה ביחסים חסרי האמפתיה שבין אדם לחברו. האני-המספר מרבה אמנם להתנאות בשלל מחוות הומניטריות למען הנזקקים (הוא תורם את בגדיו לפצועי המלחמה, נותן תשר על כל צעד ושעל, נותן לחייל הפגוע את המתנה שקיבל מקרובת משפחתו, ועוד ועוד). בדיעבד מתברר שמחווותיו אינן נובעות מנדיבות, אלא מאינטרסנטיות פשוטה. לפנינו אדם המחשב כל נתינה כדי להפיק ממנה רווח כלשהו או כדי להתחמק מצרה כלשהי. ברגעי האמת, האני-המספר מתגלה כאדם אטום מן הבחינה הרגשית: כשהוא עוזב את הפנסיון של הגברת טרוצמילר, היא מספרת לו בלב שבור על בנה שיצא למלחמה ולא חזר, אך הוא תולה את עיניו בשעון, ואינו מביע כל אמפתיה לסבלה (עמ' יא). כשהוא יוצא לבקר את קרובת משפחתו שגרה בכפר, הוא בקושי מזכיר את שמה ואינו נוקב בשם בנה שיצא להילחם בקרבות (עמ' מא; לז-לח). הוא עצמו מעיר בסוף הפרק הרביעי הערה משלו התולה את התנהגותו בתהליכי הדיהומניזציה והניכור שעברה האנושות בימי מלחמת העולם הראשונה: "כל שהיה במלחמה וראה הורגים ונהרגים מה חשיבות יש בעיניו אדם פשוט שמבקש שלום" (עמ' מז).

ביאליק, בשירו "אלמנות" (1931) הכלול במחזור שיריו האחרון "יתמות", שנכתב בסגנון אקספרסיוניסטי עז ונועז, הפך את היוצרות, והשתמש בתחבולת ההחפצה השונה כביכול תכלית שינוי מתחבולת ההאנשה. את הנשים החיות הוא "הקפיא" בתהליך של דיהומניזציה, והפך לאובייקטים חסרי תוכן - לכלי קיבול שהתרוקנו עד לקרקעיתם

מתוכנם האנושי, ואילו האובייקטים מקבלים חיים ופועלים מעצמם:

— — — בריות דוות וסכופות,
צרויות חיים של יסורים ונאדות מהלכים של דמעות,
בריות – תרמילים משוטטים של רקב עצמות,
אכולות שאר ונמקות ראה, מעלעות דמן בסתר
ובאישונין קפאה לנצח תחנה מיאשת מרחמים,
ובריות – חמתות מרתחות, מלאות גפרית נזפת,
נצתות באפס יד, אשות-חיל פחלות שפתיים
ומרוטות עצבים, מתבוססות בגלגלי פיהן
וזורות עביטי פרש אשה על-פני רעותה.

הנה כי כן, נשות השוק הוולגריות הופכות כאן אמנם בתהליך של החפצה לאובייקט, לכלים ללא רוח חיים; אך הכלים מקבלים חיים משל עצמם, ופועלים כאילו היו בני-אדם בשר-ודם. במילים אחרות: במציאות הפנים-לשונית החמתות המהלכות בשוק קורמות עור וגידים, והופכות לנשים הזורות עביטי פרש, האחת על פני רעותה, והכלים הדוממים מואנשים ומשליכים כלים אחרים, האחד מצחין מקודמו.

תיאור דומה של הבריות שאיבדו את צלמן ושל חפציהן הרבים מצוי בפרק השני של עד הנה, ה"מצלם" את מראותיו המבעיתים של בית הנתיבות הברלינאי: "פנים אימתניות ופנים של בלהה, בריות בני אדם שפלטתם המלחמה מחמת מומיהם. צלמי בלהות שניטל מהם צלם האלוהים. וכל אחד ואחד מטלטליו עמו. מזוודות ותרמילים וצרורות שקים ותיבות. מרוב הצפיפות לא מצאתי את ידי ורגלי" (עמ' יב).

רעיון הניכור, הדיהומניזציה וההחפצה של האדם לעומת האנשת הדומם עובר כאמור כחוט השני בנובלה כולה, למן קטעי הפתיחה שבהם עלי העצים הנשקפים מחלון החדר מאובקים כמו עלי הספרים ומפריעים לבני האדם לנשום במקום לסייע להם ולסוכך עליהם (עמ' 224

פרק 9 הנובלה עד הנה בעקבות נבואות ביאליק

ו). היפוכו של מראה זה מגיע עם בוא האביב, שעה שהאביב המואנש "משתלשל ויורד משמי מעלה" כילד קטן המשחק במשחק מחבואים (עמ' קיג). הוא מצוי גם בדברי בעלת הפנסיון, הגברת טרוצמילה, הכורכת בכריכה אחת את הסבלים ואת האבטומובילים (עמ' יא), וכן בתיאור בית הנתיבות הדומה "לעיר של ברזל, שבתיה ברזל ושמיה עשן", ובו "מרוב אדם לא רואים פני אדם" (עמ' יב). קרובתו הכפרית של האני-המספר מאנישה את השעון ומכנה אותו "רשע" (עמ' מג). ידידו הפּסל של האני-המספר מאניש את פסליו ומדבר אליהם כאילו היו יצורים בשר ודם (עמ' פז). אחד משיאייה של התופעה הוא בתיאורה המואנש של הרכבת בראש הפרק השלישי: "ראתה הרכבת שנשים משלו בה, עמדה וביטלה רשותן מעליה. הייתה צריכה לעמוד בבית הנתיבות ועמדה ארבעים חמישים מטרים רחוק הימנו. ביקשו הנשים להיזזה ולא זזה. נתכעסו וחירפו וגידפו. נתנה עליהן קול ונישפה בהן את עשנה השחור" (עמ' כה).

לאותו לייטמוטיב של האנשת הדומם וההפצת האנושי שייכים גם מחשבותיו של האני-הדובר על הקרוניות של בית הנתיבות ("מהרהר אני וחושב. מי התחיל בריצה תחילה בני אדם או הקרוניות?", עמ' קא) וכן סיפור השוט המכה מאליו (עמ' קכא-קכב). בנובלה שלפנינו קורס החיץ שבין הדומם לאנושי, ובמרכזה הביקורת על המלחמה המסוגלת לקחת אדם צעיר ובריא, שכל עתידו לפניו, ולהופכו לגולם-איש, שכל חייו מכאן ואילך יעברו עליו ללא תכלה ותוחלת.

ג. המלבושים וחילוף המינים

מוטיב נוסף העובר כחוט השני בנובלה עד הנה הוא מוטיב המלבושים הקשור למוטיב החילופים והתחליפים, אף נכרך בתמורות המגדריות הפּרוורטיות שאפיינו את ברלין המודרנית. האני-המספר, גיבורה של הנובלה, מחבר ספר על תולדות המלבושים שהוא במשתמע ספר קיצור תולדות האנושות, והבגדים שאינם אלא קליפה מקבלים כאן חיים משל עצמם. הנובלה נפתחת בסיפור על תרומת הבגדים של האני-המספר שמסר את בגדי הקיץ ואת מנעלי הקיץ שלו לידי

הגבאים שהגיעו לפתחו כדי לאסוף תרומות לפליטים (עמ' ז). בינתיים פורצת המלחמה, החייטים והסנדלרים עסוקים בהכנת מדים ונעלי צבא, ואין בגדים חדשים חלף הבגדים שנתרמו. הלכך "גיבורנו" מהלך כל הקיץ בבגדי חורף, ההולכים ומתבלים מיום ליום; וכסוף-סוף הוא מצליח לרכוש בגדי קיץ ולהשליך את בגדי החורף המהוהים, מגיע החורף ועתה נגזר עליו לקפוא בקור, ללא מעיל לעורו. בהעדר בגדים ראויים, הוא נשאר רוב הזמן בחדרו השכור ומכניס לארון הבגדים את צרור כתביו ואת הספרים שקיבל מספרייתו של הדוקטור לוי (עמ' קה-קו). אם ראינו שעלי הספר ועלי העץ מתמזגים אלה באלה במציאות הפנים-לשונית של הסיפור, הרי שגם בדי העץ ובדי הלבוש מתמזגים אלה באלה והופכים למקשה אחת.

ניכר שהמחבר, וכמוהו גם בן-דמותו האני-המספר, רומז שהבגד הוא "כרטיס הביקור" של האדם, המלמד על הלוכש יותר מן הצפוי, אף יותר ממה שלוּבש הבגד יודע על עצמו. את הרעיון שעם החלפת הבגד משתנה גם לובשהו יכול היה עגנון לפגוש ב"רשימתו" של ביאליק "איש הסיפון" (1931), המשקפת במשתמע את דפוסי ההתנהגות האנושית של האדם בזמן מלחמה ובעתות שלום:

אגב, איש הספון, זה הממונה על הגרמופון. הגיעו בעצמכם: הלא הוא האיש היקר והנפלא, המתורגמן שלי. כמעט נפלתי על צוארו, מתחלה לא הפתיו, וגם הוא לא הכירני. האפלולית גרמה, וגם שינוי בגדים ומסכה. אחרי חלופי מבטים מספר נתברר הדבר. הוא הוא. עומד הוא בבגד השַׁרְת שְׁלוּ, בְּמִתְנִיית בד לבנה, על-גבי הגרמופון ומשמשו. מוציא לוח ומכניס לוח. מסביב לבית-זרועו כרוך סרט רחב ושחור כעין צמיד, כזה של האבל, וכתובת אדומה עליה: דְּקֵמֶן - לאמר: מְשַׁרְת הַסְּפֹן. והוא, הדקמן, גם פתח עמי בשיחה תחלה, בהתעכבי דרך טיולי על-יד הגרמופון לראות במרקדים. 'הלא אדוני הוא ששמשתי לו היום בסעודת צהרים מתורגמן' - פנה אלי בגרמנית טובה - 'לא הפרתיו תחלה - הוסיף כמצטדק - שְׁנוּי בגדים ושְׁנוּי מאוּר' (יום 15/12 ביומן המסע שבבסיס הסיפור "איש הסיפון").

פרק 9 הנובלה עד הנה בעקבות נבואות ביאליק

גם בנובלה של עגנון "הבגד עושה את האדם", ולפיכך אחיותיו של "הגולם" מאמינות שאם יזמינו לאחיהן אצל החייט חליפה חדשה הוא יתעורר ממצבו הווגטטיבי וייעשה אדם חדש (עמ' צו). הדובר מלגלג כאן בגלוי על מגבעתו רחבת השוליים של הפרופסור נאדלשטיכר שאותה חבש המלומד הגרמני "בכל מקום פומבי שזימנוהו לשם, ואם נסע לעיר אחרת מסיע היה עמו אותה מגבעת" (עמ' קלו). הפרופסור נאדלשטיכר (שבמאוחר אנו למידים שהוא אביה של השחקנית בריגיטה שימרמן, שלאחר נישואיה לאיל-ממון שינתה את אוֹרְחַ חיייה ונתפרסמה בזכות היותה פילנתרופית חרוצה ונדיבה) חובש אפוא מגבעת אדירה ש"עשויה הייתה צירופי צירופים משל מגבעתו של רמבראנדט ושל מגבעתו של רינלדו רינלדינו"⁵, ועוצב בהשפעת "שרי הנזה נסיכי המסחר הגרמני" (עמ' קלז) בהזמנה מיוחדת אצל כובען מהולל מְזַקְנֵי האומנים. כשמחפש המספר אדם בעל השפעה שימליץ עליו לפני הרשויות, הוא אומר: "חזרתי על כל האדונים שהיכרתי ולא מצאתי בעל השפעה כפרופיסור נאדלשטיכר שעשה לו שם על ידי חברתו הפטריוטית" (עמ' קלד-קלה). אכן, נאדלשטיכר בן הגזע הארי (Aryan), שפרידריך ניטשה כינהו "גזע האדונים", מתנאה במגבעת אדירה, המבליטה את נוכחותו ומקנה לו הופעה מרשימה המעוררת כלפיו יראת כבוד (מגבעתו האדירה של נאדלשטיכר, השונה "מכל כובעיהם של חכמי האוניברסיטאות", נזכרת גם בספר *בחנותו של מר לובלין*).

כשעמדה בריגיטה שימרמן עדיין על במת התאטרון בברלין, כך לְמַד הקורא מפי האני-המספר, היא הייתה "נמלכת בי בענייני בגדיה, כמה היו התופרניות משתוממות, אדם שבגדיו מהוהים ומראיתו פשוטה, שחקנית נאה זו נמלכת בו" (עמ' טו). בחלוף הזמן, אף-על-פי שבריגיטה כבר נישאה לסוחר נשק עשיר ונודעה בנשפיה למטרות פילנתרופיות, היא אינה רואה זאת לפחיתות כבוד ליטול ספוג ומי סבון ולנקות את כתמי הדם מבגדיו של ידידה הסופר חסר הפרטה. אגב ניקוי בגדיו מן הזוהמה שדבקה בהם, היא מזכירה לו "ימים שעברו, כשהייתי בן עצתה לשמלות, דברים ששכחתי זכרה לפרטי

פרטיהם" (עמ' מז). חרף זיכרונה המופלג, המספר צריך להזכיר לה פרטים אחדים שנשכחו ממנה (או שמא העמידה פנים ששכחה כי רצתה לשמוע את הסיפור שוב ושוב מפיו): בעבר נהגו מעריצייה לתלוש פיסות בד מבגדייה למזכרת, והוא, ידידה הטוב, נאלץ להסיר את מעילו מעליו ולחפות עליה. לדברי המספרה, כך יצרה בריגיטה אָפּנה חדשה: "משראו את בריגיטה המפוארת לובשת מעיל גברים, התחילו בנות הרבה משוות למעיליהן צורת מעיל גברים" (עמ' מ"ח). היצירה מלגלת ללא הרף על אָפּנת הפרסום שנולדה במאה העשרים, עם בריאתה של תרבות ההמונים, זו המזרימה הון לעשירים תאבי ממון וחסרי מצפון והופכת את ההמון לגולם הסוגד למותגים (עמ' ס). דומה שכאן האני-הדובה, שהוא כזכור היסטוריון של המלבושים, מספר לקוראיו בדרכי עקיפין לא רק על השפעת עולם הזוהר (שהתחיל להתבסס בראשית המאה העשרים עם המצאת הראינוע המכונה כאן "קינטופ" [בעמ' ק] והתבססות תעשיית הזוהר של התאטרון והקולנוע) על אָפּנת הלבוש ועל תרבות ההמונים. דבריו מבארים גם את השפעת המלחמה על תולדות המלבושים. ידוע שבשנות המחסור של המלחמה, עם גיוסם של מיליוני חיילים שרכים מהם מצאו את מותם, נאלצו הנשים המרוששות שנשארו בעורף להוציא מן הארון את הבגדים הגבריים ולעשות בהם שימוש. יתר על כן, נשים עצמאיות הצטרפו באותה עת למשק היצרני, ופיתחו לעצמן סגנון לבוש חדש ששיקף את תפקידיהן החדשים, אף התאימו לבגדיהן הגבריים תספורת נערי-גברית שזכתה לכינוי "coupe à la garçonne". הכורח הוליד את האָפּנה, וידועניות כדוגמת השחקנית היפהפייה בריגיטה שימרמן שימשו מודל להפצתה של האָפּנה החדשה.

המודרניזם ששינה את אָפּנת המלבושים הביא גם לחילוף הזהויות המגדריות, לשינוי המוסכמות והתפקידים המגדריים המקובלים. אמנם כבר ביצירותיהם של יל"ג ושל מנדלי ניתן למצוא נשים "גבריות" וגברים "נשיים", אך הראשון שתיאר את התופעה הזאת כתוצר של המודרניזם בן המאה העשרים היה ביאליק ב"שירי העם" וב"פזמונותיו" הנועזים שנכתבו בין השנים 1906 - 1910,

פרק 9 הנובלה עד הנה בעקבות נבואות ביאליק

והשפיעו השפעה עמוקה על עגנון, ובמיוחד על הקטעים המחורזים בספרו הכנסת כלה (1919 - 1931). כאן תיאר ביאליק גברים הססניים ונשים גבריות ומתירניות, המחזרות אחר גברים ומנפצות את כל המוסכמות המגדריות. בשירו "לא ידע איש מי היא" תיאר המשורר נערה עצמאית ומודרנית, החולפת בגפה דרך עיירה מנומנמת ומעוררת את יצריהם של כל הגברים בעיירה. בפזמון כמו-עממי קל כדוגמת "מנהג חדש בא למדינה" תיאר ביאליק את תמונת העולם החדשה שבה על צווארה של כל נערה נתלים שני בחורים. לא עוד סיפורים על שתי נשים צרות, הנשואות לבעל אחד, הרודה בשתייהן ומשליט עליהן את מרותו, כבסיפורי המקרא. "זמנים מודרניים" מולידיים סיפורים על בחורה אחת המסובבת את לבם ומסחררת את ראשם של שני הגברים החושקים בה (ועגנון הפיח חיים במציאות מודרנית כזו בפתח סיפורו "פנים אחרות" בעת שטוני יוצאת לאחר טקס הגירושין וגטה בידיה, ובה בעת מחכים לה מחוץ לבית הדיין שני מחזרים קלי-דעת האורבים לפתחה ומתחרים על חסדיה).

גם אצל עגנון הנשים מחזרות אחר הגברים. אפשר ללמוד על כך מסיפוריו של האני-המספר על חיזוריה המרפרפים והמרומזים של בריגיטה שימרמן אחריו (הגם שהיפהפייה הגרמנייה כבר נשואה לאיל-ממון והוא אינו אלא סופר אביון). הוא גם מספר באריכות יתרה על ביקוריהן הנועזים למדי של בנותיה של בעלת הפנסיון שבו התגורר עד ששב הביתה אחיהן "הגולם". תחילה מתחנחנות הבנות לפניו כשהיה עדיין דייר בפנסיון של אמן (עמ' ס"ו). אחר-כך הן מבקרות אותו בחדר ששכר לאחר שנאלץ לעזוב את הפנסיון (עמ' קי"ג - קכ"ד), וביקוריהן התכופים בעיצומו של האביב מדיפים ניחוח ארוטי עז של תאוה שלא באה על סיפוקה. על הדוויג הוא מספר שהיא "התחילה מראה את עצמה לפני יותר מדיי. וכשאמרתי לה טרוד אני, הייתה מצמצמת עצמה וקובעת עצמה בדלת ומביטה בי בעיניים לחות. מבקש אני לגעור בה כאותו הפרש בקטכון מהיילברון" (עמ' קכ).

לעתים האני-המספר מתגלה כבעל דעות שמרניות בכל הנוגע

לענייני מין ומגדר, כגון בעת שהוא מחווה את דעתו שאלמנתו של הדוקטור לוי ירשה "ירושה גדולה למעלה משידיה של אישה יכולות לסבול" (עמ' ז), או בעת שהוא מעיד על עצמו שאין מדרכו "להרהר בגנותן של נשים" (עמ' כח), ודווקא אז נחשפת עמדתו המיזוגנית. לעתים מבצבצת בנובלה עד הנה עמדה מתקדמת וליברלית כלפי נשים, וניכר שכבר אין מעבירים אותן מיד אביהן ליד בעליהן כבעבר. כך, למשל, הקורא למד מפי האני-המספר על קרובתו מלכה המתגוררת בכפר שאביה קרא לה ושאל את פיה: "קרובתי בת עשירים הייתה [...] שנהג כדרך המתקדמים [...] והואיל ולא היו לו בנים אלא היא, שכר לה מורים ומלמדים אפילו ללמדה עברית. כשהגיעה לפרקה מצא לה אביה איש כלבבה" (עמ' מ). יל"ג סיפר ב"קוצו של יוד" על אב עשיר הבוחר לבתו "חתן כלבבו", ואילו כאן אמנם האב העשיר והמתקדם עדיין מעורב בענייני זיווגה של בתו, אך מתחשב ברצונותיה, נועץ בה ובוחר לה "איש כלבבה". עם זאת, נרמז כאן שלנוכח העובדה שבעלה של מלכה מת בקרב ובנה גויס לצבא, מוטב אפילו להיות במצבו של יהודי כדוגמת יודל בידר שמגדל תשע בנות בוגרות ותינוקות אחת שנולדה לו לזקונים (עמ' קמ"ז-קמ"ח).

זמנים מודרניים הולידו במאה העשרים גם את המג'לוֹפּוּלִיס - את הכרך רב-הרבעים - ובמועדוניו נתרכו גם תופעות טרנסג'נדריות שהוסתרו בעבר מעין הציבור: "משנתרכו העשירים שהעשירו מן המלחמה נתרכו בתי היין ובתי השעשועים ומבקשי תענוגות. נטית לכאן פגעו בכ נקבות בצורת זכרים. נטית לכאן פגעו בכ זכרים בצורת נקבות" (עמ' סה). עגנון משקף בעד הנה את שלל התופעות שנתפתחו בעיר גדולה כדוגמת ברלין בשנות מלחמת העולם הראשונה. אֶפְנַת הלבוש הנשי שנתנתה ונעשתה גברית יותר ויותר, האדריכלות אף היא נעשתה פשוטה ופונקציונלית יותר. גם היחסים בין המינים, בתקופה שבה רוב הגברים הצעירים יצאו למלחמה ונהרגו בחפירותיה, השתנו לבלי הֶפֶר. מנהגים חדשים ומודרניים באו לעולם, אך כאלה המעוררים את זכרו של פסוק ישן-נושן: "פִּי-בָרָא ה' חֲדָשָׁה בְּאָרֶץ נִקְבָּה תְּסוֹבֵב גְּבָר" (ירמיהו לא, כא), שהרי עגנון חוזר ורומז לקוראיו שאין חדש

פרק 9 הנובלה עד הנה בעקבות נבואות ביאליק

תחת השמש וכי כל מה שנראה חדש אינו אלא גלגולה של תופעה שירדה מעל במת ההיסטוריה בזמן מן הזמנים.

ד. האם ניתן להגיד עתידות על בסיס ניסיון העבר?

כל התופעות המודרניות המתוארות בעד הנה - התחליפים הזולים, חילופי הבגדים והמנהגים, המהפכים המגדריים וכו' - לא נועדו אלא כדי לבחון את השאלה שהעסיקה כאן את עגנון יותר מכול: האם ניתן היה לחזות במלחמת העולם הראשונה את התקרבותה של מלחמה נוספת, הגדולה שידעה האנושות, שבמהלכה התבצע רצח-עם שיטתי שבו חוסלו שישה מיליון יהודים? צדק פרופ' הלל ויס, חוקר יצירת עגנון, כשקרא לנובלה "מבוא לשואה"⁷ וצדקה פרופ' ניצה בן-דב, חוקרת יצירת עגנון, כשכינתה את עד הנה בשם "סיפור של עתידות"⁸. בנובלה שלפנינו המשיך עגנון את הקו שבו פתח ברומן אורח נטה ללו: הקמת מצבה למציאות היהודית גדולה ושוקקת החיים שבטלו סיכוייה ונסתתמו צינורותיה, תוך חשיפת שורשיה של התופעה ההיסטורית והרהורים על עתידותיה. לאמתו של דבר, הדיאגנוזות על מצבם של יהודי גרמניה והפרוגנוזות על עתידם הן עיקרה של היצירה.

חשיפת שורשיה של המלחמה שאליה יצאה גרמניה כדי להפגין את כוחה מתבטאת בנובלה עד הנה בהרהורים על ההבדלים בין היהודים לגרמנים, המקופלים בניגוד הניטשיאני הנודע שתקדימו בחיבורו של הוגה-הדעות האנגלי מתיו ארנולד: "הֵבְרַאִיזְם וְהֵלֵנִיזְם". לפי ניטשה בני הדתות המונותאיסטיות, הכנועים ורדופי רגשות האשמה, משמרים תכונות של "גזע עבדים", בעוד שבני הגזע האָרי, יורשיהם של היוונים הפגניים, נושאים בגאון את תכונותיו של "גזע האַרְוֵנִים". את עיקר הרהוריו בסוגיה זו שם עגנון בפיו של יצחק מיטל, רעהו הבוגר של האני-המספר. ייתכן שעגנון פיצל את דמותו לשניים: את דיוקנו-העצמי כסופר צעיר בשנות העשרים לחייו תיאר בנובלה, ואילו את דמותו ואת עולמו הפנימי בשנות השישים לחייו, בעת שחיבר את עד הנה (1950), שיקף

באמצעות דמותו עתירת החכמה וניסיון-החיים של יצחק מיטל. מדבריו של יצחק מיטל, האני-המספר למד כי יהודי המערב, גרמנים בני דת משה, סיגלו לעצמם אף הם את האופי הארי של "גזע האדונים" ("הגזע העליון"), והצטרפו למלחמותיו. מיטל מראה לאני-המספר את תמונת בנו כדי שייזכח ש"אף בני יחידי חוגר חרב ועושה מלחמה. אם לא ראית אותו ראה את תמונתו. לא גיבור מלחמה הוא, לא כובש ארצות? לא לחינם מתגאה בו אמו היקרה. לא עלתה על דעתי שאני אוליד בן שיעשה מלחמה" (עמ' י"ח). עגנון מראה כאן איך האישה הגרמנייה, וכמוה גם האישה היהודייה הגרמנייה המתנהגת כבת הגזע הארי, מוציאה את בנה בגאווה אל שדה הקרב (עמ' ט"ז, י"ח, קכ"ו), בעוד שהיהודי-העברי סולד מהמלחמות ואף לועג להן (עמ' י"ח). יצחק מיטל מלמד זכות על היהודים שהניחו לגרמנים את אבק השרפה שהביאו המונגולים לאירופה, ולמדו מן המונגולים את סודות הדפוס. לדבריו, היהודים ידעו את סודות הדפוס עוד לפני גוטנברג, והדפיסו ספרים בזמן ששכניהם הגויים עדיין לא ידעו צורת אות (עמ' כא). מצבו הפיזי של ארון הספרים של עם ישראל מעיד על גורלו: ספרי התפילה מלאים בדמעות ובטיפות קרושות של חלב נרות, בעוד שספריהם של הגרמנים מלאים בשירי מלחמה ובתיאורים של עלילות גיבורים (עמ' כ). בנושא ההבדלים שבין ההבראיום להֶלְנִיזִים הלך עגנון בעקבות פרידריך ניטשה באמצעות ח"נ ביאליק, שעוד בשיר העלומים המוקדם שלו "על סף בית המדרש" תיאר את ההבדלים הללו לאחד: "מְהִיּוֹת כְּפִיר בֵּין כְּפִירִים אֶסְפָּה עִם-כְּבָשִׁים [...] לְשִׁיר שִׁיר יֵי כְּתִיבֵל נִלְדָתִי / שְׂבִי - שְׂבִי צְדָק, צִיד מְשֻׁפֵּט - מְלִקוּחִי".

שירו זה של ביאליק מכיל בתוכו, כבקליפת אגוז, את כל מרכיביה של האבחנה הניטשיאנית, שהקימה חיץ גבוה בין ההבראיום הכנוע של "גזע העבדים", המשתית את קיומו על ערכי אֶתִיקָה ומשפּט צדק, לבין ההֶלְנִיזִים הכוחני של הגזע הארי (Aryan) זהוב השער וכחול העיניים, המתהלך בגאון ובשאננות כאריה מלך החיות ("הכְּפִירִים כְּתִלְתִּי הַזֶּהב"). זה משתית את קיומו על ערכי אֶתִיקָה ומשפּט צדק,

פרק 9 הנובלה עד הנה בעקבות נבואות ביאליק

זוה מתעניין בגבורה ובאסתטיקה יותר מאשר באַתיקה. גם עגנון מראה איך הגרמנים נותנים לבניינים שהם מקימים שמות כגון "מעון האריות" או "קן הנשרים" (עמ' כב), ואיך הם שואפים לנצח ולכבוש בכל מחיר ("בכל מקום שהם נועצים את חרבם - חורבן וכיבוש"; עמ' עז). הטרגדיה היא שאותם "גרמנים בני דת משה", המבקשים להוכיח את נאמנותם למלכות, שולחים את בניהם למלחמה, וכך יהודים גרמנים ויהודים רוסים נלחמים זה בזה והורגים זה את זה במלחמה לא-להם.

תהליך האקולטורציה המהיר שעבר על יהודי גרמניה, ניסיונם להתנהג כגרמנים "טהורים" ומאבקם להשגת אַמנציפציה, הביא כידוע להתבוללות ולטמיעה בדור הבנים. הנה, יצחק מיטל שביתו מלא ספרים עבריים לא לימד את בנו יחידו עברית (עמ' נח), והניח לאשתו ילידת גרמניה לחנכו כגרמני לכל דבר. בגמרא אנו מוצאים שני איומים הסמוכים זה לזה "ארור אדם שיגדל חזירים וארור אדם שילמד לבנו חכמת יונית" (בבא קמא פב ע"ב). הסמיכות מלמדת, טען ביאליק, כי "מי שעושה שפת נכרים שפת הנפש לבנו, סופו של בן בנו לגדל חזירים"; כלומר, להתרחק מעצמו ומערכיו.

הדיון הרעיוני שהעלה עגנון בעד הנה בדבר האופי הגרמני קשור קשר אמיץ לנבואות ולפרוגנוזות שהעלה כאן לגבי עתידם של גרמניה, תושביה ויהודיה, ולגבי עתידו של העולם הנאור כולו. מצד אחד הנובלה מלגלת על הנבואות למיניהן (עמ' כא), אך ניכר שעגנון האמין באינטואיציה (עמ' כג) ושם את הפרוגנוזות שלו בפיו של יצחק מיטל היודע לראות את המציאות נכוחה ולצפות את העתיד מבעוד מועד (עמ' כד). יצחק מיטל אף מיטיב לאפייין את ה-Gestalt [= תבנית הקבע] של מלחמות הגרמנים, ויודע לנבא "בזמן אמת" שהמלחמה לא תסתיים במהרה (עמ' עח). לפי דעתו עוד תהיינה מלחמות עולם נוספות, כי הגרמנים בעקשנותם לא יוותרו על ניסיונות הכיבוש שלהם במהרה. כשהדובר מנחם את מיטל במכתב תנחומין על מות בנו במלחמה, כותב לו מיטל ש"מלחמה זו חייבים אנו להודות עליה למורה הגרמני שהכניס רווח רעה בתלמידים לראות את עצמם

יורשיהן של יון ורומי" (עמ' צט). כאמור, תורת "האדם העליון" של ניטשה נסתרסה ועברה תהליכי וולגריזציה וסיאוב, עד שנידרדרה והגיעה לאן שהגיעה.

כדאי לזכור ולהזכיר בהקשר זה כי בשלביה הראשונים של המלחמה השיגה גרמניה הֶשָּׁגִים מרשימים במערכותיה על הגבולות, ואלה משתקפים בנובלה שלפנינו בתיאור צהלותיהם הרמות של פשוטי העם הגרמני למראה כותרות העיתונים ובקללות הגסות שהם שופכים על אויבי אומתם. עגנון התבונן במציאות הלאומנית הזאת בחלחלה, שהרי בעת חיבור הנובלה עד הנה (1950) כבר ידעו הוא וקוראיו לאן הובילה הפטריוטיות הגרמנית את חסידיה.

אחד מן הפטריוטים האלה הוא מר טנצמן, שאצלו שוכר האני-המספר חדר נאה, אלא שאי אפשר לפתוח את חלונותיו, מחמת ריח האטלזי הבוקע מקומת הקרקע של הבניין וביום אסור לזוז בו, לכל יתעוררו בעלי הבית, שהם בעלי ראינוע (קינטופ) העובדים בלילה וישנים ביום. פטריוט זה, המחרף ומגדף את האנגלים, אומר ש"אנחנו [הגרמנים] ביושר לבנו ובצדקת מעשינו נתגבר עליהם [על האנגלים ובעלות הברית]. נתגבר עליהם. לא יועילו להם כל תחבולותיהם. האמת חזקה מכל והקיסר וצבאותינו חזקים מצבאותיהם, ואין כל ספק שסוף נצחוננו לבוא" (עמ' קב). אכן, גם המחבר וגם קוראיו ידעו ב-1950 שדבריו הלאומניים המתלהמים של מר טנצמן, הפטריוט הגרמני, לא היו אלא נבואת שווא של חסיד שוטה. מוטב היה להטות אוזן לדבריו השקולים ומלאי התובנה של היהודי יצחק מיטל, שנולד וקיבל את חינוכו ב"רחוב היהודים" שבמזרח אירופה.

כאשר האני-המספר, בן דמותו של עגנון, בורח מגרמניה, הוא עושה כן בחיפזון ואינו מקדיש לצעד הקריטי הזה אלא פרק קצר בן עמודים ספורים בסוף סיפורו. את הסיבות שהניאוהו להימלט מגרמניה פיזר זעיר פה זעיר שם לאורך הנובלה: המחיר שגבתה המלחמה, שהתבטא בחיי מחסור וצנע; הקושי למצוא מגורים ומלבושים ראויים לשמם; הניפור בין קרובים והבסטיאליזציה של האדם. מתוארים כאן מועדוני הלילה והקברטים הזולים, עם

פרק 9 הנובלה עד הנה בעקבות נבואות ביאליק

שעשועיהם הפורנוגרפיים, והריחות המצחינים הבוקעים מן האטליז שבקומת הקרקע שמעליו הוא מתגורה. הצורך לברוח מן הבית שריח האטליז פשה בו עומד בבסיס הנובלה שלפנינו, וזו כרוכה בעניינים ביוגרפיים וספרותיים שהעסיקו את עגנון בשנות המעבר מגרמניה לארץ-ישראל. ביצירתו "שור אָבוס וארוחת ירק" משנת 1932 תיאר ביאליק את המנוסה מ"בית הטֶבַח" (בכפל משמיעה של המילה "טֶבַח"), והאיץ בעגנון ובכל חבריו שישבו אז בגרמניה להימלט ממנה לארץ-ישראל ללא דיחוי. אכן, ביאליק השמיע את נבואותיו "בזמן אמת", ואילו עגנון - כדברי הלל ויס - כתב "סיפורים של 'צביעה לאחור', היינו, שבאמצעותם מפרש עגנון מחדש את יצירתו ומנסה להבין אירועים שהתרחשו מאוחר יותר".¹⁰

ה. חזונו הנבואי של עגנון על עתידה של ארץ-ישראל

בעד הנה, שהיא יצירה קוואזי-אוטוביוגרפית (כדברי גרשון שקד על הרומן אורח נטה ללון, וראו לעיל בפרק החמישי), ניתן כאמור לזהות את קיומו של "חור שחור", או של לקונה גדולה ומתמיהה: בין סוף מלחמת העולם הראשונה לבין עלייתו השנייה של עגנון לארץ-ישראל הפרידו כש-שבע שנים שהיו גדושות באירועים בעלי חשיבות מכרעת להבנת יצירה סמי-דוקומנטרית כמו עד הנה. בשנים אלה, שבהן נאלצה גרמניה לשלם את חובות המלחמה, סבלה האוכלוסייה הגרמנית מהיפך-אינפלציה מסחררת שהפכה את החיים לבלתי-נסבלים. בשנים אלה נשא עגנון את אסתר מרקס לאישה, נולדו לו שני ילדיו, הוא כונן לו בית נאה בבאד הומבורג ליד משפחות שוקן ופרסיץ. בשנים אלה הזמין את ביאליק לגור בשכנותו והזמנתו לא הושבה ריקם: עגנון ישב כשנתיים במחיצה אחת עם ביאליק, ניהל אתו מערכת-יחסים הדוקה שפללה שיחות ארוכות יום-יומיות, עד שביתו עלה באש ובעקבות האירוע הזה חיסל את עיסוקיו בגרמניה ועלה ארצה. לכל המסכת הגועשת הזאת אין זכר בנובלה עד הנה, וההעדר אומר "דְרִשְׁנֵינוּ!".

מתקבל על הדעת שעגנון ביקש למחוק את המסכת הזאת מתוך

יצירה העוסקת בנבואות לעתיד לבוא, שכן בפרק חיים זה שבין שתי מלחמות העולם היה עליו לשלב את נבואותיו של ביאליק שהיטיב לראות ממנו את העתיד. ביאליק שראה את חשרת העננים השחורה שנתקשרה מעל גרמניה וצפה מראש את השואה (ואף כינה אותה בשם המפורש "שואה"), ראה בשלב מוקדם את הכתובת החקוקה על הקיר. הוא עודד את עגנון ואת חבריו לצאת את גרמניה מבעוד מועד, ורבים מהם שמעו בקולו והצילו את נפשותיהם. גם לאחר שעלה ארצה לא פסק מלהפציר בידידיו לעלות ארצה: "לבי אומר לי, כי רע ומר יהיה גורל היהודים בארצו של גיתה, והשומר נפשו צריך לברוח משם [...] בכל ארצות אירופה יושבים היהודים אל עקרבים ואם חס וחלילה יעלו הנאצים לשלטון בגרמניה, יביאו, במוקדם או במאוחר, למלחמה עולמית, ואז צפויה חס ושלום כליה לכל היהדות האירופית".¹¹ עגנון חב לביאליק את ההחלטה לצאת מגרמניה ב-1924 (כמו אחדים ממיודעיו של ביאליק מתקופת באד הומבורג - ובהם גרשום שלום, שושנה פרסיץ, ש"ז שוקן, י"ל ברוך ואחרים - שעלו אף הם ארצה בהשפעת ביאליק שנים לפני "העלייה הגרמנית").

דב סדן התפעל מיכולתו של עגנון לחזות את העתיד, לעזוב את גדות הסטריפא והדונאו ולנהות אחר גלי הירדן.¹² הוא לא ידע שביאליק הוא שהאיץ בחבריו הסופרים, ובהם עגנון, לעזוב את גרמניה לאלתר לכל תשיג אותם ידם של הנאצים המבקשים "לעשן" אותם כפשפשים. אי-הנכונות להכיר בחוב הגדול הזה שחב עגנון לביאליק שפיוון לא במעט את מהלכי חייו לא הקלה עליו, ובכל הזדמנות סיפר שהשרפה שפרצה בכיתו היא שאותה לו שהגיע זמנו לעלות ארצה ולהעלות אליה את משפחתו. אגב, לא הייתה זו הפעם הראשונה שביאליק התגלה כמושיעם של חבריו: כשזיכוהו בהתר יציאה מברית-המועצות, לאחר שהסופר מקסים גורקי השתדל בעבורו אצל השלטונות, לא מימש ביאליק את זכותו לפני שניתן התר יציאה לעוד עשרה בתי-אב של סופרים. אלמלא עשה כן, היו חבריו נכלאים מאחורי "מסך הברזל", וייתכן שהיו מקפחים את חייהם במשפטי הראווה וב"טיהורים" של ימי סטלין.

פרק 9 הנובלה עד הנה בעקבות נבואות ביאליק

בשל ניסיונו של עגנון להעביר קו של מחיקה על כל הצמתים הביוגרפיים שבהם היה עליו להודות לביאליק, או להזכירו לכל הפחות, יש ביצירותיו הגדולות והחשובות לקונות משונות: הנה, המשורר פזמוני (דוד שמעוני),¹³ הנזכר תריסר פעמים לפחות בסיפור "גבעת החול" ובגלגולו המוקדם "תשרי" המתארים את ביקורו של ביאליק בארץ, נזכר גם ברומן *תמול שלשום* (1945) פעמיים לכל הפחות (עמ' 111, 155). לעומת זאת, במעבר מן הסיפורים הקצרים שנכתבו על רקע שנת 1909 - שנת ייסודה של העיר תל-אביב - אל הרומן רחב היריעה *תמול שלשום* נשמט פרט אחד "זעיר": אותו ביקור שהסעיר את היישוב היהודי הקטן שהתלקט בארץ-ישראל העות'מאנית של ימי העלייה השנייה. היה זה למעשה האירוע החשוב ביותר של אותה שנה בתחומי התרבות והפוליטיקה, אך "משום-מה" אירוע זה נמחק כְּלִיל מן היריעה הרחבה של הרומן הפְּנורמי והחשוב שחיבר עגנון על ימי העלייה השנייה. ביחד אתו נמחקו גם כל הזיכרונות האישיים של עגנון הצעיר שנכרכו בביקור היסטורי זה, והיו כלא היו. עגנון התנדב כידוע ללוות את ביאליק במרוצת חמישים ימי ביקורו בארץ, אך ברבות הימים בחר ככל הנראה להעביר קו של מחיקה על חוויותיו אלה, לשכוח אותן ולהשכיחן.

מחיקת ביקורו של ביאליק בארץ במעבר מן הסיפור "גבעת החול" אל הרומן *תמול שלשום* איננה העדות היחידה לתהליך הולך וגובר של מחיקת זכרו של ביאליק אצל עגנון, הן ביצירתו הן בהתבטאויותיו החוץ-ספרותיות. הנה, ברומן *שירה* (1948 - 1971), שהחל להיכתב כשלוש שנים לאחר פרסום *תמול שלשום*, מתוארת ברטרזוספקטיבה פתיחת האוניברסיטה העברית על הר הצופים (1925), אך כאן שכח עגנון "משום-מה" להזכיר את נאמו של ביאליק, שהיה הנאום החשוב והעקרוני ביותר בטקס זה. נאום זה פרש את עקרונות הציונות האחד-העמית שברוחה הוקם המוסד למדעי היהדות על הר הצופים, שפן אחד-העם לא השתתף באירוע מחמת מחלתו הכרונית שהלכה והחמירה. מאחר שפין דפי הרומן *שירה* הוטמנו חֲצִים רבים שהושחזו וכוננו כלפי ביאליק - האישי ויצירתו - אף שִכחה זו אומרת "דְרִשְׁנִי".

ביקורו של המשורר בארץ ב-1909 ונאומו על הר הצופים (1925) היו אירועים חשובים ומרכזיים, ואך טבעי היה אילו נזכרו ברומן תמול שלשום המתאר את ימי העלייה השנייה וברומן שירה המתאר את ימיה הראשונים של האוניברסיטה העברית בירושלים. ואולם עגנון התעלם משני האירועים הללו והעביר עליהם קו של מחיקה. מותר כמדומה להניח שגם רצונו לשכוח ולהשכיח את חובו לביאליק גרם לעגנון להתעלם בנובלה עד הנה (1950) מנבואתו של ביאליק על השואה ומכל האירועים, הדיבורים והלבטים שקדמו לעלייתו ארצה. בנאומו של ביאליק בטקס השקת האוניברסיטה העברית על הר הצופים פרש ביאליק את עקרונות "הציונות הרוחנית" מבית-מדרשו של אחד-העם, אך התיר לעצמו להינשא על כנפי החזון, להגיד עתידות ולהשמיע "נבואת נחמה" אוטופית: לדבריו, שלוש פעמים הגיע עם ישראל אל אותה כברת-ארץ, כמו להקת ציפורים שמגיעה שוב ושוב לאותו מקום, ולא במקרה. בכל פעם, כשחזר העם אל המקום הצחיח הזה, טען המשורר, נולדה בו תורה חדשה המשפיעה על האנושות כולה. קודם התנ"ך ואחר-כך הברית החדשה. ביאליק האמין שייעודו של העם להוציא מקרבו גם הפעם תורה חדשה - תורת מוסר חדשה - שתגן על קנייני התרבות של העולם כולו (הוא ראה בסוף ימיו את האיום הברברי של אותם שבטים פגניים שהפכו בעזרת היהודים לגרמניה של מנדלסון, פרויד ואיינשטיין, משתוללים בזעם טבטוני ומאיימים להחזיר את העולם לימי הביניים, או גרוע מזה, אל החשכה של יערות העד).¹⁴ ביאליק האמין שהעם המחודש את ימיו כקדם בארצו הישנה-החדשה יהיה אור לגויים וכי מציון תצא תורה.

והנה, עגנון, לקראת סיומה של הנובלה עד הנה, בחר אף הוא להשמיע "נבואת נחמה" אוטופית ואופטימית, שלפיה עתידה ארץ-ישראל, שלא נתברכה במשאבים ובאוצרות טבע, להיות רבות הימים מקום שאליו יגיעו כל העמים לערוך פשרות גדולות-הקף ומשפטים בין-לאומיים. את החזון הזה, מין תערובת של אוטופיה הרצלאית ושל חזון בנוסח אחד-העם בדבר עתידה של ארץ-ישראל כמרכז

פרק 9 הנובלה עד הנה בעקבות נבואות ביאליק

רוחני, משמיע יצחק מיטל, ולא האני-המספר (עמ' קמב-קמג). כבר אמרנו שדמותו של יצחק מיטל עשויה הייתה לשקף באספקלריה מעוקמת את עגנון הבוגר והמנוסה, אך ייתכן שעגנון יצק לתוכה בין השיטין גם הדים כלשהם מדברי רעהו הבוגר ביאליק, שאותו ואת שמו מחה מיצירתו.¹⁵ נבואה זו של עגנון שבית-הדין הבין-לאומי יכונן את משפנו בירושלים לא התגשמה כידוע. לעומת זאת, הרעיון הנבואי של ביאליק, שלפיו ילמד העולם ממדינת ישראל את "הכרת האחריות על גורלה של האנושיות", הולכת ומתממשת לאור פיתוח שיטות חסרות תקדים בכל הנוגע לאבטחת מידע. האם ידע ביאליק שתקום מדינת ישראל? והרי הוא ניבא זאת כמו פיו, בנאמו "ארץ ישראל", שאותו נשא בשנת 1930 בזמן שיהודי אירופה, ובכללם יהודי גרמניה, עדיין לא עלו ארצה בהמוניהם, ושלטון המנדט הבריטי היה בשיא כוחו: "ובטוח אני, שאנו נהא מוכרחים לרצות בארץ-ישראל. ולא רחוק היום ההוא. מצבם של היהודים בכל העולם מכריח אותנו לכך. ולכשירצו היהודים - הרי יהיו רק 15-20 שנה וארץ-ישראל תהא בכיסם!"¹⁶ והנה, חמש-עשרה שנה בדיוק לאחר שהחלו יהודי גרמניה להימלט ארצה ב-1933, עם עליית הנאצים לשלטון, קמה מדינת ישראל. חזונו של ביאליק על הקמת המדינה, התממש אפוא ככתבו וכלשונו כמו נבואות אחרות שלו שכולן התממשו עד אחת. הוא לא התבונן במציאות כמי שקורא בכדור של בדולח, אלא כמי שידוע לנתח מצבים ותהליכים בכלים של איש היסטוריוסוף הבקי בעבר הלאומי ולהוסיף על הניתוח המושכל גם את חזונו האינטואטיבי וגלוי העיניים של איש הרוח. הוא ידע להפיק לקחים מהתקדימים ההיסטוריים, לנתח אותם ואת הדינמיקה שלהם, ולאורך של לקחים אלה אף ידע להשמיע פרוגנוזות לעתיד לבוא.

הערות לפרק התשיעי:

1. תקופה זו מתוארת ברומן ישימון (1919) מאת אריה לוי אריאלי, בן דורו של עגנון, המתמקד בשלהי התקופה העות'מאנית בארץ-ישראל, בקו התפר שבין העלייה השנייה לשלישית. רבים מבני היישוב בחרו אז

- ב"התעתמנות" שחייבה גיוס לצבא התורכי על פני גירוש מן הארץ. על התחמקותו של עגנון מגיוס לצבא הקייזר, כתבה רחלי איידלמן נכדתו של זלמן שוקן, מיטיבו של עגנון, באתר "הספרנים" של הספרייה הלאומית: "במקור בחר עגנון את התאריך [1888 במקום 1887] כדי להתחמק משירות צבאי, אולם גם אחרי שהתחמק ממנו המשיך לדבוק בתאריך הלועזי שיצא ב-8.8.1888. לגבי יום הולדתו העברי, בחר לעצמו הסופר את התשעה באב, היום שבו לפי המסורת יגיע המשיח" (וראו בעניין זה גם את תיאור ניסיון ההתחמקות מן השירות הצבאי ברומן הכנסת כלה, עמ' י"ח).
2. Simulacrum (ברבים: simulacra) משמש בשיח הַבְּתֶר-מודרני (אצל הפילוסוף הצרפתי ז'אן בודריאר) לציון ההעתק של האידיאות כבמשל המערה של אפלטון.
 3. tinyurl.com/yxq466gm על דמות הגולם בספרות הגרמנית ראו מאמרו של עודד שי "פנטזיה, פולקלור, אגדה וארוטיקה: סיפורי ה'גולם' בספרות הגרמנית בראשית המאה ה-20", טכור 4 (כתב-עת שנתי לענייני היסטוריה, חברה, תרבות והגות של מרכז אירופה", בעריכת יותם חותם, הוצאת רסלינג, תל-אביב 2011, עמ' 77 - 98.
 4. השוה לרשימתו של ביאליק "לממשלת המארש" (ראתה אור בפעם הראשונה בשלהי מלחמת העולם הראשונה בקובץ עולמנו: מאסף לשאלות החיים ולספרות, שיצא בפטרורגרד ב-1917 בעריכת משה גליקסון), המתארת את השפעת המלחמה על האמנות הנוצרת ברעום התותחים.
 5. בטעות קרא כאן עגנון ל"רונלדיני" בשם "רונלדו". "רונלדו רונלדיני" הוא סרט אילם משנת 1927 שגיבורו חבש מגבעת רחבת שוליים, כגון זו שעיצב הפרופסור נאדלשטיכר לעצמו (ששמו הגרמני פירושו "תופר במחט", כלומר, "חייט"). גם הצייר רמברנדט חבש כובע כזה, הדומה במראהו לכובע ציידים בווארי רחב שוליים. אָפּוּרוּ של סרט משנת 1927 בסיפור המתרחש בשנות מלחמת העולם הראשונה, יש בו מטעמו של אנכרוניזם.
 6. עגנון מעלה כאן את זכר מחזהו של היינריך פון קלייסט *Das Käthchen von Heilbronn* שבו קטכן, בתו של חרש ברזל פשוט, מתאהבת בדוכס פון שטראהל ורודפת אחריו לכל מקום, עד שהדוכס גוער בה על מעשיה.
 7. הלל ויס, "עד הנה' כמבוא לשואה", ביקורת ופרשנות, 35 - 36, חורף תשס"ב, עמ' 111 - 146.
 8. ניצה בן-דב, "סיפור של עתידות: עגנון ויהודי גרמניה", גג: ביטאון איגוד כללי של סופרים בישראל, 28, חורף 2012, עמ' 33 - 37.
 9. ראו בדברי נאומו של ביאליק "על אומה ולשון", בספרו דברים שבעל-פה (בעריכת פישל לחובר), כרך א, תל-אביב תרצ"ה, עמ' טו-כ.
 10. הלל ויס. ראו הערה 7, לעיל.

פרק 9 הנובלה עד הנה בעקבות נבואות ביאליק

11. ראו יוחנן פוגרבינסקי, בסדרת מאמריו "חמש שנים עם ביאליק", עיתון הדואר מיום כ"ד אדר תש"ה (9.3.1945).
12. tinyurl.com/y44eramv
13. במכתב מיום 16.12.1924 כתב עגנון לאשתו: "לילה אחד הייתי מוכרח ללון אצל שמעונוביץ, המשורר דוד שמעונוביץ, הוא פזמוני שבגבעת החול" (אסתרליין יקירתי: מכתבים תרפ"ד - תרצ"א, ירושלים ותל-אביב 1983, עמ' 38).
14. נאומו של ביאליק לפתיחת האוניברסיטה העברית כלול בכרך כל כתביו, במדור "דברי ספרות", עמ' רלב-רלד. על נאומו זה ראו מאמרי "חגיגת הפתיחה, אביב תרפ"ה; נאומו של ח"נ ביאליק: דברי פרשנות", בתוך: תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים, בעריכת שאול כ"ץ ומיכאל הד, ירושלים תשנ"ז, עמ' 355 - 359.
15. את הנבואה האוטופית שהשמיע ביאליק בנאום על הר הצופים מחק אפוא עגנון מיצירתו, אך הזכיר בנובלה עד הנה (באמירה לא מחמיאה) את הסופר שלמה רובין (עמ' כג), שהשמיע רעיונות אוטופיים על עתיד הארץ בחיבורו ארץ העברים, וראו: tinyurl.com/yyurmfmr.
16. דברים שבעל-פה (ראו הערה 9 לעיל), עמ' קנג-קנח.